

29. Корнейчук, Б. В. Информационная экономика : учебн. пособие / Б. В. Корнейчук. — СПб. : Питер, 2006. — 400 с.
30. Інноваційний потенціал України: підприємство, галузь, регіон, країна : Круглий стіл // Економіст. — 2004. — № 5. — С. 15–26.
31. Черниш, Н. Й. Соціологія : підручник за рейтингово-модульною системою навчання / Н. Й. Черниш. — 5-ге вид., переробл. і допов. — К. : Знання, 2009. — 468 с.
32. Стрелец, И. А. Новая экономика и информационные технологии / И. А. Стрелец. — М. : Экзамен, 2003. — 256 с.
33. Кихлер, Э. Психологические теории организации / Э. Кихлер, К. Майер-Пести, Е. Хофманн ; пер. с нем. П. А. Шепилова // Психология труда и организационная психология. — Х. : Гуманитарный центр, 2004. — Т. 5. — 312 с.

ТЕМА 3. НОРМАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ОСНОВА СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

О. А. Гриценко, доктор економічних наук, професор

Формування соціальної держави багато в чому нагадує процес соціалізації людини, за якого остання набуває соціального досвіду, засвоює інституційні правила та перетворюється на самоцінність власного життя. Але такий процес відбувається тільки на основі нормального біологічного, психологічного та соціального розвитку людини. Марно говорити про нормальну адаптацію людину до суспільних відносин, якщо вона недієздатна. Подібним чином відбувається соціалізація суспільства в цілому. Тільки нормальне суспільство на певному етапі свого розвитку може перетворити людину з природно-виробничого чинника на головну мету та цінність суспільного розвитку. Представники всіх соціальних дисциплін вирішують питання про закономірності, риси та характеристики нормального суспільства. Люди завжди мали потребу у визначенні ідеального образу свого суспільства, внаслідок чого в їх свідомості виникали уявлення про досконалі моделі людського існування. Такий стан суспільства, у межах якого людина сприймається не як носій певної форми власності або користувач технічних засобів виробництва, а як самоціль, «міра всіх речей», передбачає новий історичний етап соціально-економічного розвитку. На цьому етапі формується суспільний ідеал з конкретним гуманістичним змістом.

Пошук принципів побудови нормального суспільства актуалізується у двох випадках: по-перше, коли люди не задоволені життям в існуючому порядку; по-друге, коли змінюються орієнтири попереднього розвитку. Постановка питання ще більш загострюється, коли на зміну державно-централізованому

господарству приходять принципи ринкової економіки. Яке господарство більше відповідає стану нормального? Якою мірою те, що робиться, відповідає критеріям нормального суспільства? До ідеї нормального суспільства апелюють як науково-теоретична думка, так і публіцистичні роздуми при вирішенні питань про ціннісні орієнтири соціально-економічних реформ. Концепція нормального суспільства лежить в основі побудови політичних моделей модернізації сучасних систем усього світу, де найважливішим критерієм стають ціннісні аспекти людського існування. Визначення соціально-політичної стратегії модернізації повинно бути засновано на аналізі як об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, його історико-національних особливостей, так і уявлень про принципи побудови нормального здорового суспільства.

Нормальне суспільство близько співвідноситься із характеристикою здорового суспільства, основні ознаки якого намагався висунути Є. Фромм у праці «Здорове суспільство». На його думку, здорове суспільство побудоване на здібності людини любити людей, стимулюванні творчої праці, отриманні почуття власного «Я», побудованого на почутті своїх творчих сил [1].

Правомірність використання терміна «нормальне суспільство» обґрунтовується в роботі Е. Золотухіної та В. Золотухіна «Суспільство «нормальне» та «ненормальне». Автори аналізують принципи нормального суспільства, до яких відносять плюралізм, відкритість, динамізм, спрямування на досягнення компромісів та утвердження соціального партнерства, домінування прав індивідів над правами будь-якої спільноти, орієнтацію на еволюційні, а не революційні методи розв'язання виникаючих проблем. Спеціальну увагу вони привертають до таких характеристик нормального суспільства, як стійкість та самовідтворюваність суспільної системи, її висока життєздатність та гнучкість; адаптивність до умов сучасного світу, що швидко змінюються, високий еластичний зв'язок інновацій та традицій; зростання ролі особистісної, соціокультурної складової, яка стає в повному сенсі виробничою силою суспільства; провідна роль приватного інтересу та приватної ініціативи у створенні багатства, яке дозволяє людям підійматися над власними утилітарними інтересами і виявлять такі людські якості, як великодушність, щедрість, гуманність, що виникають не внаслідок колективного примусу, а як внутрішні стимули [2, с. 44–45].

Нормальне суспільство багато в чому асоціюється з уявленнями про нормальний людський організм. Порівняння людського організму з механізмами функціонування суспільства стало поширеним серед економістів-теоретиків. «Протягом тисячоліть люди спрямовували величезні матеріальні й інтелектуальні ресурси на вивчення людського організму, щоб краще та ефективніше управляти ним, долаючи недуги та продовжуючи життя. Але досьогодні, навіть маючи надсучасне обладнання та найчутливішу апаратуру, ми його

пізнали недостатньо. Ще складніше з економікою, «тіло» якої створює величезна маса підприємств, бірж, банків, всіляких організацій та невичерпаних зв'язків, що виникають між ними у процесі діяльності... Деякі західні представники еволюційного напрямку в економічній теорії проводили аналогії між господарськими та біологічними змінами» [3, с. 141]. Уподібнення економіки людському організму дозволяє краще зрозуміти природу багатьох явищ, у тому числі тих, що порушують загальний здоровий стан (інституційні та економічні хвороби) суспільства. Так само, як і в нормальному людському організмі в суспільному житті діють об'єктивні закономірні зв'язки (незалежні від бажань чи уподобань), що передаються століттями, відбуваються процеси, що виникають у разі недотримання основних умов життєдіяльності, порушується діяльність окремих частин суспільного тіла та ламаються його структурні скелетні частини.

Так само, як в людському організмі, в суспільстві існує тонке співвідношення норми та відхилення, що є важливим чинником регулювання життя. Норма в суспільстві визначає найбільш адекватний до стійких умов стан життєдіяльності людини, найкращий механізм її індивідуального збереження. У той же час соціальні аномалії та патології (у тому числі злочинність) є необхідними елементами нормального суспільства, оскільки саме вони створюють уявлення про можливість повного розкриття людської природи. Природа людини подвійна і несе в собі разом з творчими здібностями також деструктивні схильності. Тому суспільство, створюючи соціальний простір для перших, мимоволі забезпечує умови для існування інших. Так сталося, що історичні зміни в соціальному тілі цивілізації вестимуть до того, що зникнення одних видів злочинів стане супроводжуватися появою нових. Через це світ абсолютної досконалості, очищений від вад і злочинів, так і залишиться нездійсненою мрією. У будь-якій системі завжди присутнє деструктивно-дезінтегративне підґрунтя. Для соціальної системи одним з таких джерел дезінтеграції є злочинність. Вона примушує систему перебувати у стані робочої напруги. Для нормального розвитку суспільства потрібне існування простору свободи, усередині якого індивідам надано різні можливості для самовираження, у тому числі не тільки для спрямувань у височінь, до ідеалів, а й у протилежному напрямі, шляхом порушення соціальних заборон. Свобода не може існувати, якщо немає можливостей відхилень у різні сторони — і до ідеалу, і до аномії, що не відповідає нормі [4, с. 141].

Проте будь-які патології є послабленням здатності до самозбереження. Тому подібно людському організму в суспільстві розроблюють засоби проти цієї загрози. Але норма та відхилення від неї є достатньо відносними поняттями в загальному розумінні нормального суспільства, оскільки норма існує тільки у співвідношенні до аномалій та має суміжний характер, особливо коли йдеться про рушійні сили людського прогресу.

Взагалі норма сама по собі не існує. Це лише абстракція від патології, а остання є сутністю реальної норми. Немає абсолютної межі між нормою та ненормою, якщо це не стосується крайніх випадків, коли патологія руйнує існуючий організм. У всіх інших випадках має йтися про прийняття критерію розмежування. Відхилення (аномалії, патології, юродства) є нормальним явищем. Наявність патологій дозволяє людям усвідомлювати себе як нормальних. Патології завжди будуть у суспільстві, оскільки об'єктивно породжуються закономірностями історичного розвитку та специфічними рисами поведінки окремих людей. Ненормальним слід визначати таке суспільство, коли патології стануть звичайним явищем, починають домінувати над нормою, сприймаються більшістю людей як норма, тоді починається деградація, а суспільство в цілому стає соціально патологічним.

Стосовно людей більш-менш зрозуміло — здорові вони чи ні. Цьому навчають у спеціальних навчальних закладах. Однак часто об'єктивну картину стану людини можуть надати тільки патологоанатоми, коли вони визначають причину її смерті. Патологоанатомія — частина медичних знань, що вивчається майбутніми лікарями. Так само повинна існувати наука про патології суспільного життя. Цю науку можна назвати *соціальною тератологією*, предметом дослідження якої є закономірності виникнення та особливості будь-яких аномалій, ненормальностей, аномальності та патології суспільного організму. Перші кроки на цьому шляху здійснюються соціологами, кримінологами, психологами, що об'єдналися в такій галузі дослідження, як девіатологія, де поки що не знайшлося місця економістам, наукові принципи аналізу яких дозволило б збагатити пізнання патологічних соціальних явищ.

Лікарі починають своє навчання з вивчення анатомії та фізіології нормального людського організму, аби запобігати його хворобам та лікувати їх. Подібним чином повинні здійснювати суспільствознавці — починати свої дослідження з визначення структури, побудови, принципів функціонування здорового нормального суспільного організму. Це значно складніше зробити, оскільки ознаки нормального суспільства стають більш наочними, коли з'являються ознаки аномального розвитку суспільства. Наприклад, інфляція сама по собі є нормальним явищем для економіки, однак її високі темпи свідчать про порушення грошово-кредитного механізму. Визначення структури нормального суспільства, принципів його здорового функціонування є об'єктивною умовою запобігання аномальним та патологічним явищам і процесам.

Нормальне суспільство в жодному разі не збігається з ознаками ідеального суспільства, реальність якого може існувати тільки як абстракція наукового дослідження. В той же час нормальне суспільство повинно мати як всезагальні, так і специфічні ознаки, що залежать від стадії його розвитку, так само як і

нормальний стан людини залежить від її віку, соціального статусу та умов життя. Безумовно, те, що є нормальним для ринкової економіки XVI ст. не може бути нормальною ознакою соціально-ринкової економіки XXI ст.

Суспільство — складний організм, «у якому всі системи та частини взаємопов'язані та взаємодіють. Їх зміст та вплив нерідко випускається з уваги. Нескладно прослідкувати, як зміни в політиці впливають на економіку, а потім за законом зворотного зв'язку впливають на політику. Складніше виявити їх прямий та зворотний зв'язок з управлінськими та адміністративними змінами, станом культури, науки, моралі, суспільної думки. Проте у недооцінюванні цього взаємовпливу приховується причина невдач економічних переворень» [5, с. 32].

Загальне уявлення про нормальне тіло суспільства подано на рис. 3.1 [6, с. 30]. Клітиною суспільства є людина із сукупністю її потреб, інтересів, бажань, знання, досвіду, волею. Ця клітина пронизує всі суспільні відносини, де людина набуває ознак певного соціального (статеві-вікові ознаки, професія, національність), економічного (ставлення до ресурсів, рівень багатства), політичного (становище в ієрархічній піраміді влади), правового (наявність прав та обов'язків), духовного (дотримання морально-ціннісних орієнтирів) статусів. Умови людського функціонування пов'язані з існуванням соціально-політичних відносин, економічного та технологічного способів відтворення. Якщо технологічний уклад та сформовані на його основі економічні відносини можна визначити як суспільний скелет, хребтом якого є відносини власності, то соціально-політичні взаємозв'язки визначають суспільну мускулатуру, а душевні якості суспільства продукуються духовною сферою. Саме в останній формується та передається від покоління до покоління система загальновизнаних цивілізаційних цінностей, тобто те, що виокремлює людину як носія певних цивілізаційних ознак та відрізняє одну людську спільноту від іншої. Духовний стан суспільства багато в чому є критерієм нормального або ненормального стану країни. Країни з приблизно однаковим технологічним та економічним розвитком залежно від наголошених цінностей по-різному розуміють нормальний стан свого суспільства. Так, європейські країни з християнськими цінностями не вважають мусульманські країни нормальними людськими цивілізаціями.

Духовна сфера включає *культуру* як спосіб використання природи (технологія), оволодіння умовами свого спільного життя на основі розроблених правил, оцінок (етика), сприйняття оточуючого світу на принципах прекрасного чи потворного (естетика), *науку*, що визначає рівень пізнання закономірностей природи та суспільства, вміння їх використовувати для розвитку технологічного, економічного укладу, соціально-політичного облаштування суспільства, *освіту*, що дозволяє передавати соціальний генотип (накопичений

досвід, знання, культурні навички) від покоління до покоління, *релігію*, яка формує загальні світоуявлення людини про себе, суспільство в цілому на принципах віри.

В основі піраміди нормального суспільства лежать *цінності*, що визначають значущість певних явищ, цілей та ідей для кожної людини та її соціального оточення. Система цінностей відіграє провідну роль у генотипі нормального суспільства. Подібно до людського організму нормально функціонуючі органи не завжди асоціюються з нормальним станом здоров'я, якщо людина поводиться відповідно до тих цінностей, що в цьому суспільстві не прийняті як загально визнані. З точки зору формування соціальної держави цивілізаційні цінності відіграють найважливішу роль. Соціальна держава — це суспільство, найвищою цінністю якого є людина, котра одночасно виступає як жива істота (елемент біосфери), сукупність всіх суспільних відносин (елемент соціуму) та унікальна духовно-моральна індивідуальність. Саме цивілізаційні цінності формують мотивацію, цільові настанови людей, сприяють творчій активності, особливо в кризових ситуаціях, коли виникає потреба в мобілізації духовних сил усього народу.

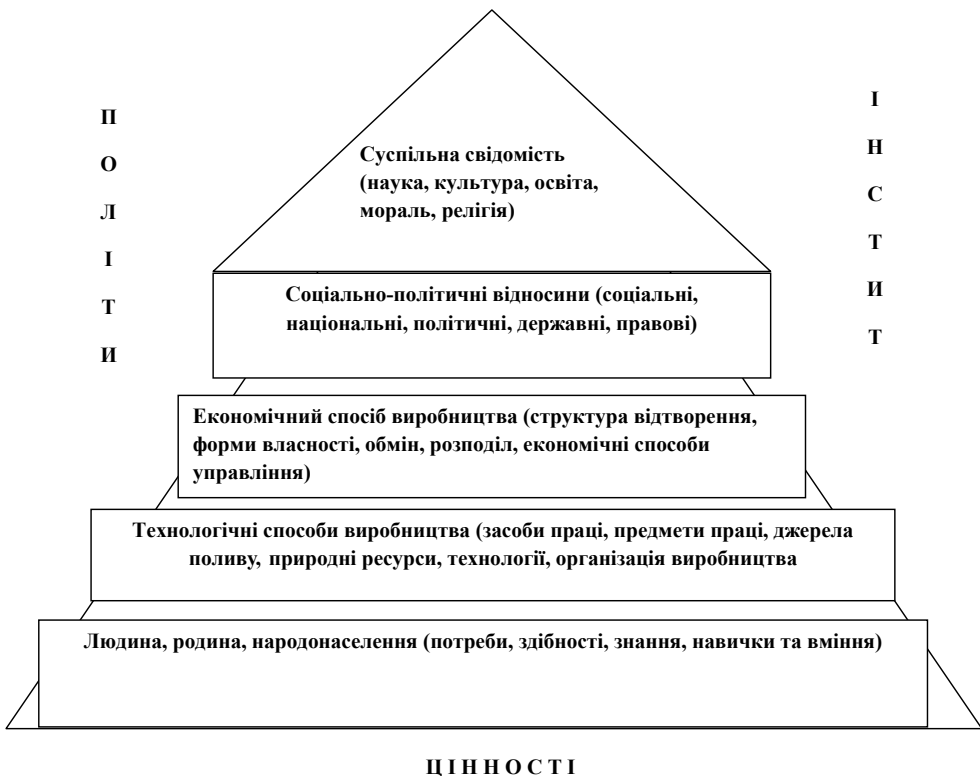

Рис. 3.1

Цінності закріплюються у певних *інститутах*, які подібно до шкірного покриву людського організму природно виникають, з одного боку, як результат функціонування внутрішніх органів (забезпечують їх нормальне функціонування), а з другого — інституції є захисним бар'єром між внутрішніми та зовнішніми умовами життєдіяльності людини. Людський організм завжди функціонує як упорядкована система взаємопов'язаних органів. Це забезпечує людині можливість існувати, виживати та відтворюватися. Всі природні інстинкти людини спрямовані на її збереження, захист та розвиток. Входячи в соціальну спільноту, людина намагається зберегти та підтримати впорядкованість своїх взаємин з іншими людьми. В перебігу такого процесу інстинкти перетворюються на інститути — усвідомлено розроблені правила та норми поведінки, які створюють межі індивідуальної діяльності з метою координування та регулювання взаємин між людьми, а також систему заходів, що забезпечують виконання ними певних прав та зобов'язань. Інститути захищають спільне суспільне тіло від деформуючих чинників. Інститути є результатом тісного спільного існування людей, завдяки яким вони розуміють один одного та дізнаються, чого бажають від них оточуючі. Інститути виникають на основі довіри людей до інших, тим самим вони починають довіряти тим правилам, які створюються не окремими суб'єктами, а певним соціальним угрупованням. Люди розуміють, що дотримання інституційних правил не зашкодить їх індивідуальному життю, оскільки розраховують та очікують від інших такої самої узгодженої поведінки. З розвитком суспільства змінюються як формальні, так і неформальні норми, а також способи їх ефективного примусу до виконання правил та обмежень.

Нормальний стан інститутів продукує довіру як гормон розвитку, що формує певний рівень упевненості в позитивних наслідках дій інших людей, надає усвідомлення ймовірності негативних наслідків, дозволяє прийняття рішення в умовах невизначеності або ризику як оціненої ймовірності втрат. Довіра дає змогу очікувати, що члени певної спільноти поводитимуться більш-менш передбачувано, чесно і з повагою ставитимуться до потреб один одного відповідно до встановлених загальних норм. У книзі Лі Куан Ю «Сингапурская история: 1965–2000 гг. С третьего мира — в первый» лейтмотивом розповіді є посилення на довіру як на умову грандіозних перетворень, що були здійснені в соціально-економічному розвитку Сінгапуру. «Якби ми зрадили довіру людей, вони нехтували б нас» [7, с. 117] — ця думка пронизує всю книгу. Процес розвитку довіри передбачає зміну її форм — від довіри до людей, побудованої на особистісних зобов'язаннях, до довіри до відчужених систем (грошей, законів, політичних символів тощо). Суб'єкти в більш довірчих суспільствах використовують менше ресурсів на захист своїх прав власності через економію податкових платежів, хабарів, тримання приватних

служб охорони. Низький рівень довіри ставить перепони інноваціям, оскільки інвестиції стають менш дохідними та більш ризикованими, а доступ до банківських ресурсів значно вищим. Висока норма довіри, встановлена в суспільстві, та владні повноваження кожної людини, побудовані на довірі, визначаються суспільством як соціальний капітал. Його розмір визначає міру поєднання суспільної активності та економічного зростання [8, с. 17].

Цінності, що перетворюються на інститути, реалізуються через *політику* — сукупність усвідомлених дій, спрямованих на впорядкованість суспільних дій у будь-якій сфері відносин. Погана політика може зруйнувати як нормальні цінності, так і інститути. Серед різноманітних моделей розвитку люди обирають найкорисніші та найефективніші варіанти політичних рішень. Такий відбір здійснюється двома шляхами. Перший — це усвідомлений та цілеспрямований відбір, на основі моделювання цих процесів та їх відтворення в реальному житті, що роблять новатори політичного розвитку. Другий — це стихійний відбір, що робиться в результаті конкурентної боротьби, у якій перемагають інноватори, що змогли здійснити більш ефективні інновації. Взагалі формування нормального суспільства можливе за умови спеціального соціального конструювання, проектний початок якого побудовано відповідно до ідеї справедливості [9, с. 34]. Такий процес зараз набув цивілізаційного виміру, функцію якого виконують країни, що лідирують у глобальному світі. Наприклад, свого часу в глобальному масштабі цей вимір зробила Велика Британія в період промислової революції. Зараз цю місію виконують країни, що знаходяться у фарватері цивілізаційного розвитку.

Нормальний стан людини багато в чому залежить від здорового харчування. Подібним чином життєві сили кожного нормального суспільства базуються на створенні *добробуту*, який складається із сукупності приватних та суспільних благ, призначених для реалізації різних інтересів особи, а суспільні блага повинні задовольняти потреби відповідних публічних структур відповідно до їх цілей. Приватні блага створюються індивідуальними чи корпоративними виробниками для задоволення потреб індивідів та їх добровільних угруповань. Ці блага обертаються на вільному ринку, де переважно панують індивідуальні, егоїстичні інтереси та користь. Здається, що на ринку немає місця альтруїзму, однак виживання товаровиробника стає можливим тільки на основі урахування суспільно необхідних витрат праці та відповідності платоспроможному попиту певного кола споживачів. Егоїстичне свавілля виробників та торговців обмежені діями конкурентів, покупців, нормативно-правовими заходами. На це спрямовані професійні кодекси честі та корпоративні регламенти. В ринковій економіці альтруїзм — це не добродійність, а внутрішній необхідний зародок спільного існування, який дозволяє нормально функціонувати економічній системі.

По-іншому створюються суспільні блага, які споживаються на принципах спільності споживання, неподільності на окремі частини, несуперництва між споживачами, невиключеності певного кола індивідів щодо їх привласнення, несводимості до індивідуальних потреб [10, с. 207]. Стосовно цих благ ринок втрачає свою здатність до саморегулювання. Деякі суспільні блага мають квазіподільність, коли кожен індивід визначає міру свого споживання блага шляхом сплати його певної кількості, наприклад, автомобільні дороги використовуються шляхом придбання палива залежно від кількості кілометрів, що їх долає автомобіль. Серед суспільних благ виокремлюються такі, що мають винятково соціальний ефект, тобто призначені для споживання суспільства як такого. Прикладом такого блага є законодавство, споживчий ефект якого — організована взаємодія людей в соціумі.

Винятково важливе місце у функціонуванні соціального суспільства посідають *мериторні блага* — це товари та послуги, попит на які з боку приватних осіб відстає від бажаного суспільством, а тому стимулюється державою. Економісти часто звертаються до такого специфічної недуги суспільства, як «хвороба Баумоля», за ім'ям відомого економіста Вільяма Баумоля, який довів доцільність патрунування соціальної сфери внаслідок недостатнього приватного інтересу до її розвитку. Природа цієї недуги обумовлена тим, що потреби в товарах та послугах, які виробляються в соціальній сфері, не зводяться до індивідуальних переваг, а сукупний попит на зазначені блага формується під впливом потреб окремих індивідів і суспільства в цілому. Не завжди окремі індивіди зацікавлені в підтриманні свого здоров'я, а тим паче здоров'я інших людей із хронічними захворюваннями (особливо якщо ці хвороби пов'язані із неправильним способом життя). Тому існує суперечність між індивідуальними та соціальними потребами щодо охорони здоров'я. Прикладом мериторного блага є державна підтримка охорони здоров'я. В умовах безкоштовної медицини медичні послуги не мали індивідуальної корисності, оскільки їх споживання забезпечувалося винятково за рахунок державного бюджету. Це означало, що граничні витрати були тотожні граничній соціальній корисності, а тому соціальна корисність відповідала поточному максимуму. Ринкові реформи в галузі охорони здоров'я призвели до хронічного дефіциту фінансових ресурсів у сфері охорони здоров'я, що спричинило неможливість користуватися медичними послугами в необхідному для них обсягу. Хронічний характер цієї недуги може підірвати соціальний імунітет суспільства, що безумовно потребує перегляду індиферентного ставлення до загострення зазначеної хвороби. Мериторні суспільні блага створюються державою як умова безпечного та впорядкованого життя незалежно від особистих побажань окремих суб'єктів та їх здатності сплачувати за це податки. Мериторні потреби породжені необхідністю підтримання соціального імунітету

суспільства і тому визначають могутні мотиви поведінки держави у сферах культури, освіти, охорони навколишнього середовища та здоров'я нації [10, с. 207–208].

Головним мозком нормального суспільства виступає держава, яка ухвалює рішення на основі отримання агрегованих сигналів від кожного члена суспільства. Точно так, як окремі нервові закінчення не можуть окремо впливати на діяльність усього організму, держава ухвалює остаточне рішення на основі інформації, що надходить до неї через певні демократичні процедури, шляхом видання необхідних законодавчих актів. Громадяни лише опосередковано впливають на ці рішення через всезагальні вибори, референдуми та інші процедури.

Соціальний організм функціонує та розвивається на основі закономірностей *статистицизму, циклічної динаміки та соціальної генетики* [11, с. 20–25]. Закономірності статистики визначають пропорції суспільного виробництва та розподілу ресурсів між його окремими елементами, узгодженість дій та інтересів суб'єктів взаємовідносин. Будь-які порушення пропорційності та узгодженості породжують дисбаланси та призводять до зниження ефективності функціонування системи в цілому. *Закономірності динаміки* визначають динамічну збалансованість розвитку окремих елементів та цілісних процесів суспільного відтворення. Відповідно до цих закономірностей узгоджуються зміни за фазами середньострокових, довготривалих та цивілізаційних циклів. Кризові фази динаміки кожного елемента впливають на стан усіх інших, викликають резонанс або деформацію траєкторії циклічної динаміки.

Динаміка економіки в цивілізаційному аспекті відбувається згідно із соціально-економічними *генетичними закономірностями*. Останні визначають можливості, глибину та характер трансформації суспільства при зміні циклів. Будь-яка система виконує свої функції у межах сформованого генотипу, що виражає її сутність, взаємозв'язки її складових. Закономірності соціальної генетики дозволяють виявити генотип соціально-економічного організму, що передається з покоління в покоління, відповідає за спадковість (спадкоємність) розвитку, визначає ступінь очищення та збагачення певних процесів, здійснює зміни та відбір у соціоекономічній динаміці. Це дозволяє адаптуватися до стійких змін у природному та соціальному середовищі, виробити механізм цілеспрямованого відбору необхідних та ефективних змін. Генотип суспільства періодично оновлюється, збагачується новими елементами, очищується від застарілих, які гальмують розвиток системи та її адаптацію до нових умов функціонування. Корисні зміни генотипу закріплюються в його структурі. Але в генотипі закріплюються також ті елементи, які не відповідають корисним якостям системи, але зберігаються тривалий час. Це зумовлено таким явищем, як «залежність від попереднього розви-

тку». Якщо в людському організмі рудименти попереднього розвитку можуть негативно впливати на розвиток організму і тому їх видаляють операційним шляхом (наприклад, апендикс), то в суспільному організмі складно позбавитися явищ та процесів, що набули стійкого характеру завдяки особливостям попереднього розвитку.

Суспільна генетика забезпечує побудову здорової конституції суспільного устрою, оскільки визначає внутрішні можливості розвитку суспільства, межі його пристосування до виникаючих змін. На основі генетичної схильності суспільний організм виробляє природну реакцію на прийняття або відторгнення тих чи інших генів інших суспільних організмів. Саме цим визначаються можливості трансплантації тих чи інших явищ, що беруться з інших соціальних організмів.

Нормальна, здорова генетика суспільства, з одного боку, передбачає цілісність, стійкість та збереження системи суспільних зв'язків, а з другого — забезпечує функціонування гнучких адаптаційних механізмів з метою сприяння нового та розвитку. Подібно до природних організмів у суспільстві спостерігаються різноманітні комбінації генів, утворення геномів, небажанні мутації. Прикладом останньої може бути виникнення бюрократії як мутації адміністративного апарату. В основі цієї мутації лежить складність вимірювання результатів діяльності бюрократії та визначення цінності їх праці, використання непрозорих технологій ухвалення ними рішень та можливості отримання адміністративної ренти. Прикладом мутації може стати викривлення діяльності держави, яка в нормальних ринкових умовах діє як «невидима рука», тобто уряд слідує узаконеним правилам, а бізнесові відносини захищаються судами. Але державні мутації можуть призвести до того, що держава стає «допомогаючою рукою» (наприклад, КНР, Південна Корея). У цьому разі уряд стоїть над законом і використовує свою владу для допомоги бізнесу, контракти якого захищаються державними чиновниками. Найбільш загрозливі мутації діяльності держави пов'язані із перетворенням держави на «грабіжну руку». В цьому випадку уряд не просто стоїть над законом, а й використовує свою владу для отримання ренти, а бізнесові взаємозв'язки захищаються корупційним механізмом. Такі мутації призводять до перетворення корупції на ракову пухлину суспільства.

Генетичні закономірності виявляються в усіх сферах соціального життя людей. Слід виокремлювати *технологічну генетику*, що відповідає за закономірності зміни технологічних укладів, засвоєння все більш ефективних ресурсів та використання прогресивно нових виробничих схем господарського життя. Саме технологічна генетика відповідає за можливості переходу від одного технологічного укладу до іншого, а також за можливості швидко або помірно здійснювати цей перехід. *Формаційна генетика* «передбачає еконо-

мічні зміни залежно від типів суспільно-політичної формації, яким притаманні особливі виробничі відносини та рівень розвитку виробничих сил» [3, с. 145]. *Соціальна генетика* зумовлює національні відмінності у сприйнятті тих чи інших цінностей, що виявляються у формах менталітету залежно від віднесення людей до певної нації, соціального прошарку, професійної групи, територіального товариства тощо.

З точки зору генетичних закономірностей виявляються певні особливості розвитку духовного відтворення в суспільстві. По-перше, існують суворо визначені пропорції ресурсів, що спрямовані у сферу науки, культури, освіти, ідеології, їх питома вага у ВВП. Порушення цих пропорцій, їх перебільшення або нестача негативно позначаються на ефективності функціонування всього суспільного відтворення. По-друге, спостерігаються цикли підвищення або зниження хвиль, підйоми та кризи в динаміці сфери духовного виробництва та її окремих елементів. Ці цикли певною мірою збігаються із циклічними коливаннями інших сфер суспільного відтворення. По-третє, генотип кожного елемента сфери духовного відтворення періодично очищується та модифікується, збагачується при переході від епохи до епохи. Зароджуються та видозмінюються наукові парадигми, художні стилі, освітні системи, змінюються цивілізаційні цінності, моральні норми, релігійні погляди [13, с. 194].

Якщо людина має здоровий вигляд, її часто запитують: у чому полягають секрети вашого здоров'я? Таке запитання можна поставити до визначення нормального суспільства. Такий підхід є «обґрунтованим унаслідок того, що йдеться, з одного боку, не про атрибутивні наочні, а швидше логічно конструйовані ознаки. А з другого — про ознаки, що розкривають внутрішній механізм функціонування та самовдосконалення ефективно розвинених суспільств» [14, с. 148].

Основний секрет нормального суспільства полягає в раціональних, ефективних та гармонійних механізмах розв'язання всієї сукупності суперечностей суспільства, що подібно до нормального функціонування людського організму, де все побудовано на знятті внутрішніх (фізіологічних) та зовнішніх (соціальних) суперечностей. Суперечності є необхідною, об'єктивною, нормальною умовою функціонування будь-якої системи. Ненормальним стають неправильні способи зняття існуючих суперечностей.

У сучасному суспільстві існує об'єктивна суперечність між *економічною фізіологією*, що породжує утилітаризм базисних потреб, ринковий егоїзм, господарську агресію, ворожу конкуренцію, всепоглинаючу грошову пристрасть, всезагальне прагнення до збагачення, та *соціальною чутливістю*, що відображає соціальне благородство, людський альтруїзм, високоморальну культуру. Ця суперечність породжує протистояння мотивів людської діяльності, які в кожному суспільстві вирішуються по-різному. Нормальне суспіль-

ство знаходить механізм гармонізації економічного та соціального. Так, американське суспільство вирішило цю суперечність шляхом включення економічного утилітаризму як важливої, але не єдиної форми в структуру свого духовного життя, прикладом чого можуть бути протестантська релігія та культивування цінності американської мрії. В мусульманських суспільствах релігійний фундаменталізм визначає економічні процеси в суспільстві (наприклад, заборона стягування відсотка за позичені кошти в банках). У багатьох суспільствах відбувається чітке інституційне розмежування між економічними орієнтирами та соціальними цінностями, що закріплюється в національній ідеології.

Важливе значення для нормального суспільства має розв'язання суперечностей між *індивідуальними* та *суспільними інтересами*. Завдяки синтезу приватних і суспільних, індивідуальних і групових, громадських і державних інтересів нормальне суспільство забезпечує свою цілісність, асоційованість і разом з цим життєву та виробничу свободу індивідів. В умовах становлення та утвердження ринку вільної конкуренції нормальним явищем господарського життя був раціональний егоїзм товаровиробника та споживача, що не призводило до суттєвих збоїв у загальному розвитку суспільства. Принцип егоїстичного індивідуалізму почав втрачати свій універсальний характер у міру зростання значення суспільних інтересів, які не завжди можна звести до індивідуальних. Як відомо, людина є суспільною істотою, соціальні зв'язки якої починають виявлятися із родини і закінчують свій вияв об'єднанням у національному і навіть глобальному просторі. В індивіді історично та генетично закладено суспільне начало. Виявляється це в наявності у нього не тільки індивідуальних, а й суспільних інтересів. Громадсько-трудова природа людини генерує в ньому суспільні інтереси, які усвідомлюються окремими особами залежно від їх схильності і можуть виявлятися в різноманітних формах.

Особистий, індивідуальний інтерес сам є соціально зумовленим і виражається у включенні людини у певний тип соціальної взаємодії, отриманні для себе максимальної користі та недопущенні загрозованої шкоди. В основі такого інтересу лежить потреба забезпечити самого себе необхідними умовами для життя шляхом власної праці, яка впливається в суспільний розподіл та кооперацію праці. Для нормальної життєдіяльності людини корисним є все те, що сприяє збереженню умов її високоякісного життя. Індивідуальні та суспільні інтереси кожної людини знаходяться у протистоянні і зіставленні, що не завжди може привести до їх узгодженості. Приватні інтереси індивідів реалізуються у процесі їх вільних взаємин на конкурентній основі, як в економіці, так і в соціальній сфері, наприклад, намагання людей забезпечити собі сприятливий соціальний статус або прийняти вигідне політичне рішення. Суспільні інтереси з'являються як безпосередньо на рівні вроджених інстинк-

тів (створення родини, об'єднання з метою захисту від зовнішньої загрози), придбаних моральних підвалин (повага до інших членів соціуму, прийняття їх інтересів), так і опосередковано — при створенні різних суспільних структур (колективів, прошарків, нації, держави), інтереси яких не завжди можуть збігатися з індивідуальними інтересами чи бажаннями. У кожного конкретного соціального угруповання (чи то родина чи держава) з'являються його власні інтереси, які за своїм походженням є продовженням суспільних інтересів індивідів, але формуються вже не самим індивідом, а певним соціумом і починають власне самостійне життя, що може призвести до суперечності з індивідуальним інтересом кожного окремого суб'єкта. Інститут, що виражає інтерес певного соціуму, неминуче стає відчуженою силою примусу, дотримання якого вимагає від конкретних людей (залежно від їх схильності та бажання їх виконання) певних вольових зусиль. Таке відчуження призводить до того, що кожен індивід не може самостійно реалізувати свої суспільні інтереси, а повинен делегувати їх забезпечення громадським структурам. Для цього розробляються спеціальні способи делегування, процедури доведення індивідуального інтересу до суспільного та можливість останнього не суперечить першому.

Історично найкращою процедурою визначення суспільної корисності поки що є демократичність прийняття та захисту спільних інтересів. У роботі Тимоті Беслі та Масаюкі Кудамтсу «Здоров'я та демократія» [15, с. 14] виявляється прямий зв'язок між розвитком демократії та соціальним здоров'ям нації (розвитком охорони здоров'я, тривалістю життя, забезпеченням продуктами харчування, чистою водою, рівнем освіти та якістю життя). Це зумовлено тим, що в демократичних країнах соціальна сфера є пріоритетною для домінантного класу порівняно з автократичними режимами, яка розглядається як диктатура багатих. Однією з особливостей демократичної моделі є процес політичного вибору, орієнтований на механізм відбору компетентних та чесних лідерів для здійснення керівництва у будь-якій сфері професійної діяльності.

Другим секретом нормального суспільства можна вважати механізм поєднання ієрархічної субординації та мережних зв'язків між людьми. Мережа є моделлю комунікації, що ґрунтується на існуванні великої кількості ролей, які виконуються кожною окремою людиною. Мережі в економіці утворюються через процеси господарської самоорганізації, у той час як ієрархія є системою суспільної влади, що через соціальну організацію ранжує сукупність цінностей та спрямовує їх на реалізацію основної цільової функції соціально-економічної системи і тим перетворює все різноманіття форм господарської самоорганізації на впорядковану цілісність. Якщо мережа стає головною формою суспільних зв'язків, то вертикальний устрій, формально не зникаючи, втрачає свою актуальність. Він залишається елементом соціального сере-

довища, на який суб'єкти не звертають уваги, тому що ресурси знаходяться за його межами. Для такої мережі є характерним рівний доступ до ресурсів за умови виконання певних вимог. Якщо хтось з учасників мережі спробує претендувати на більший обсяг ресурсів, посилаючись на свій ієрархічний статус, то йому можуть запропонувати або вийти з мережі в ієрархію, де ресурсів немає, або залишити свої претензії за межами мережі. Формою розв'язання суперечності між ієрархією і мережею стають інститути, які визначають можливості соціально-економічного вибору і раціоналізують міру необхідності та підвищують рівень свободи соціально-економічної діяльності. Мережа є образом найбільш гнучким порівняно із структурно упорядкованим способом взаємозв'язків між людьми. Саме вона необхідна для постійного самооновлення і самовідтворення гнучкої сучасної економіки.

Третім секретом нормального суспільства слід вважати наявність механізму розв'язання суперечності між залежністю кожного індивіда від зв'язків з іншими суб'єктами та свободою, що надає людям життєвих стимулів та надихає на самостійний саморозвиток.

Кожна людина у своєму розвитку проходить періоди особистої залежності від батьків (коли вони повністю зумовлюють можливості її життєдіяльності), речової залежності (коли самостійне рішення приймається завдяки наявності певної кількості грошей, речей) та самостійному і вільному вирішенню своєї долі. Подібні етапи проходить у своєму розвитку кожна цивілізація. Відносини особистої залежності існували в умовах природних виробничих сил, коли індивід мав змогу розвиватися лише в межах певного локального колективу, від якого він залежав. Особиста належність до певного соціального угруповання (общини, касти, стану, класу) передбачає місце людини не тільки у виробництві, а й у суспільстві, відображаючись у «стандартах» її буття: масштабах особистого багатства, розмірі доходів, джерел їх поповнення. Ці суспільні відносини особистої залежності закріплюються традиціями, нормами права, моралі, політичними настановами, відображаються у соціальній психології, освідчуються релігією. Промислова, науково-технічна революції створюють передумови для розвитку вільної індивідуальності, коли під впливом суспільного розподілу праці відбувається відокремлення індивіда і він уже не потребує тієї чи іншої природної колективності. Але в цей час відбувається процес уречевлення суспільних відносин, коли людина відчувається від власних суттєвих сил і залежить від речового світу. Реальна свобода особи з'являється тоді, коли людина стає самоціллю загальнолюдського розвитку і головним знаряддям прогресу. «Вибір мети, шляхи її досягнення, а також організація безпосереднього трудового процесу в постіндустріальному суспільстві стають не технологічним, а гуманітарним завданням» [11, с. 215–219].

Свобода людини реалізується перш за все в її *природних правах* (right), тобто невід'ємних від неї принципах і можливостях, що не залежать від суспільних відносин (бажань та потреб інших людей), у той час як *суспільне право* (law) означає об'єктивну волю, яка визначає ступінь свободи і рівності, що дозволяє реалізувати основну цінність суспільства — виживання та відтворення як окремої людини, так і суспільства в цілому. Право як основний регулятор спільних дій вимагає від окремих людей орієнтуватися на основний критерій — справедливість, яка віддзеркалює основні цінності суспільства, що забезпечують його самовиживання (самозбереження та відтворення). Справедливою стає будь-яка діяльність людини за умови, що вона співвідноситься з правом, а отже, не загрожує існуванню суспільства.

Четвертим секретом нормального суспільства є формування механізму підтримання в суспільстві рівня соціальної справедливості, адекватного досягнутому рівню багатства суспільства. Це завдання повністю реалізується тільки соціальною державою, яка виникає у зрілому та багатому суспільстві, для якого характерним стає перш за все «укорінення трудової моралі та громадянського інстинкту» [16, с. 150].

П'ятим секретом нормального суспільства є подолання суперечності між суспільною стагнацією та здатністю до модернізації. В суспільстві завжди існують інститути, що закріплюють стагнаційні тенденції, — небажання докласти зусиль для подолання ризику, блокування людської заповзятливості та ініціативності, стримування розвитку здібностей та талантів. Інститути стагнації стимулюють халтурні, халявні шляхи збагачення та самоствердження. Такі інститути блокують упровадження нового та сучасного типу господарювання. Інститути модернізації забезпечують механізм підстроювання до постійних змін природних та культурних умов господарювання, що завжди призводить до економічного успіху [16, с. 387].

До мегаінститутів модернізації відносять: парламент, раціональну бюрократію, незалежний суд, академічну та університетську науку, масове виробництво та його фінансові інститути (банківсько-біржову систему), незалежні засоби акумуляції та розповсюдження масової інформації. Особливість мегаінститутів полягає в тому, що вони функціонують на основі принципів, які виходять за межі безпосередніх потреб та орієнтуються на придбання суспільством нового якісного стану. Кожний з мегаінститутів виконує свою роль у модернізації суспільства. Наприклад, парламент спрямовує свою діяльність на прийняття законів, що збільшуватимуть продуктивність спільної життєдіяльності суспільства в цілому, а не на реалізацію потреб окремих громадян. Наука генерує новації, а не розв'язує поточні проблеми політичної влади. Раціональна бюрократія виступає як ефективний регулятор, що точно виконує встановлені правила соціальних взаємодій, порушення яких припиняє неза-

лежна судова влада [14, с. 149]. Важливою функцією інститутів модернізації є систематичне нарощування гуманістичних тенденцій (людської шляхетності) та таких цінностей, як чесність, професіоналізм, відповідальність, гідність, солідарність.

Завжди може виникнути запитання: які ж критерії визначають ступінь нормальності суспільства? Звичайно абсолютного визначення нормального суспільства не існує. Але подібно до термометра, який надає інформацію про стан людини, таку функцію виконують рейтинги, що визначають середньо-нормальний стан суспільства. Найбільш достовірним до визначення ступеня нормальності можна назвати «рейтинг свободи у світі», рейтинг глобальної конкурентоспроможності, рейтинг антикорупційності, індекси людського розвитку, соціальної справедливості та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фромм, Є. Здоровое общество [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.e-reading.org.ua/book.php?book=103037>.
2. Золотухин, В. Общество «нормальное» и «аномальное» / В. Золотухин, Е. Золотухина // Свободная мысль. — 1991. — № 5. — С. 42–51.
3. Голубев, А. Экономика как организм / А. Голубев // Вопр. экономики. — 2011. — № 2. — С. 140–151.
4. Бачинин, В. А. Три курса лекций студентам-юристам [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://pidruchniki.ws/14040509/sotsiologiya/prestupnost_kak_normalnaya_funktsiya_obschestva_postklassicheskaya_model_dyurkgeyma#633.
5. Осипов, Г. В. Перспективы социокультурной динамики и партнерства цивилизаций / Г. В. Осипов, Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. — М. : ИНЭС, 2007. — 416 с.
6. Кузык, Б. Н. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. — М. : Ин-т экон. стратегий. — 576 с.
7. Лі, Куан Ю Сингапурская история: 1965–2000 гг. Из третьего мира — в первый! / Лі Куан Ю : пер. с англ. А. В. Боня. — М. : МГИМО-Университет, 2010. — 657 с.
8. Геєць, В. М. Довіра як елемент соціального капіталу в економічному розвитку України / В. М. Геєць // Екон. теорія. — 2011. — № 3. — С. 7–19.
9. Федотова, В. Социальное конструирование приемлемого для жизни общества / В. Федотова // Вопр. философии. — 2003. — № 3. — С. 33–42.
10. Рубинштейн, А. Я. Экономика общественных предпочтений. Структура и эволюция социального интереса / А. Я. Рубинштейн. — СПб. : Алетей, 2008. — 560 с.
11. Кузык, Б. Н. Становление интегрального экономического строя: глобальная трансформация XXI века / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. — М. : Ин-т экон. стратегий. — 2008. — 144 с.
12. Голубев, А. Экономика как организм / А. Голубев // Вопр. экономики. — 2011. — № 2. — С. 140–151.
13. Кузык, Б. Н. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. — М. : Ин-т экон. стратегий. — 576 с.

14. Кончили́н, Т. Л. Нормальное общество: что у него внутри? / Т. Л. Кончили́н // Экон. вестн. Ростов. гос. ун-та. — 2005. — Т. 3. — С. 143–153.
15. Besley, T. Health and Democracy / T. Besley, M. Kudamatsu // American Economic Review. — 2006. — Vol. 96, No. 2. — P. 313–318.
16. Колодко, Г. В. Мир в движении / Г. В. Колодко; пер. с польс. — М. : Магистр, 2009. — 575 с.

ТЕМА 4. ОСНОВНІ ЗАСАДИ І БАЗОВІ ПРИНЦИПИ ЗАХИСТУ ЖИТТЄВО ВАЖЛИВИХ ІНТЕРЕСІВ ОСОБИ, СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ

Г. Ю. Дарнопих, кандидат економічних наук, доцент

Національні інтереси взагалі й економічні зокрема формуються водночас із становленням державності. Цей процес є основою системи національної економічної безпеки і в умовах розбудови соціальної держави набуває особливої актуальності. Тому методологічно принциповим є визначення теоретичного аспекту національних економічних інтересів як об'єктивної економічної категорії, котра доповнюється системоутворюючою функцією національної ідеї.

Національні економічні інтереси розглядаються не просто як самостійний об'єкт аналізу, а як система, у якій взаємодіють інтереси всього суспільства, нації, держави, бізнесу, окремих громадян. Суперечності є глибинними економічними відносинами, тоді як загрози — поверховими виявами суперечностей, що діють в економічному житті у вигляді негативних чинників або явищ (системної сукупності чинників). У такому разі національні економічні інтереси слід розглядати, з одного боку, як поверхові вияви дії об'єктивних економічних законів в економічному житті, а з другого — як об'єктивну потребу усунення (пом'якшення) загроз економічній безпеці [1, с. 95].

Світовий досвід і практика економічних перетворень свідчать про те, що формування національних інтересів, серед яких економічний блок посідає головне місце, становить не тільки складний, багатофакторний, багатоетапний, а й безперервний процес. Тому не існує безпомилкових критеріїв істинності того чи іншого розуміння національного інтересу. Концепція національних економічних інтересів потребує постійного уточнення та коригування, оскільки і самі інтереси модифікуються разом із зміною внутрішніх та зовнішніх чинників розвитку економіки.

У суперечливій системі національних економічних інтересів останні завжди відрізняються не тільки за їх носіями (суспільні, групові, особисті), а й